

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКИ НАУЧЕН ЦЕНТЪР

АВТОРЕФЕРАТ

ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД

ЗА ПОЛУЧАВАНЕ НА НАУЧНАТА СТЕПЕН „ДОКТОР“

Инна Василева Димитрова

СЪВРЕМЕННИ ТЕОРИИ ЗА ПРОИЗХОДА НА ГЛАГОЛИЦАТА

с научен ръководител

проф. Хайнц Миклас

СОФИЯ

2019 г.

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

- I. **УВОД**
 - 1. Тема, цел на изследване, задачи. - 4
 - 2. Наука за писмото и писмените системи. История, етапи на развитие. - 13
 - 3. Азбучна система. Терминология. - 38
 - 4. Глаголическа палеография. - 42
 - 5. Глаголическа проблематика. - 48
- II. **АКТУАЛНИ АСПЕКТИ В ИЗУЧАВАНЕ ПРОИЗХОДА НА ГЛАГОЛИЦАТА** - 57
 - 1. Теории, касаещи (предимно) структурно-функционалната страна на глаголицата - 57
 - 1.1. Реконструкция на глаголическата фонетична парадигма. - 57
 - 1.2. Реконструкция на буквените названия. - 80
 - 2. Теории, които описват, или изследват формалната страна на глаголицата. - 105
 - 2.1. Реконструкция на графичната форма. - 105
 - 2.2. Реконструкция на числовата парадигма. - 134
 - 3. Обобщение. - 141
- III. **ИЗСЛЕДВАНЕ НА ВЪПРОСА ЗА БУКВИТЕ X1 И X2 В ГЛАГОЛИЦАТА.** - 163
 - 1. Проблематика. - 163
 - 2. Текстова репрезентация на буквата X2. - 168
 - 2.1. Особенности на буквата X2 в абecedарите. - 168
 - 2.2. Особенности на буквата X2 в азбучните стихове. - 170
 - 2.2.1. Азбучна молитва. - 171
 - 2.2.2. Тълковна азбука „Аз есмь всемоу мироу свет“ (по Демкова 1968). - 172
 - 2.3. Особенности на буквата X2 в граматическия трактат „За буквите“ /Храбров абecedар/ - 175
 - 2.4. Особенности на буквата X2 в литургичните текстове (евангелие и псалтир). - 175
 - 2.4.1. Асеманиево евангелие/АЕ/. - 176
 - 2.4.2. Синайски псалтир/СП/. - 177
 - 2.4.2.1. Особенности на текстовата употреба на знака X2 в СП. - 179
 - 2.4.2.2. Анализ на текстовата употреба на X2 в СП. - 181
 - 3. Изводи и обобщение. - 195
- IV. **ЗАКЛЮЧЕНИЕ.** - 197

- V. **ТАБЛИЦИ И ПРИЛОЖЕНИЯ.** - 202
 1 – ТАБЛИЦИ - 202
 2. ПРИЛОЖЕНИЯ - 210
 Приложение 1 – АБЕЦЕДАРИ - 210
 Приложение 2 – АЗБУЧНА МОЛИТВА - 222
 Приложение 3 – Тълковна азбука *Изъ есмь всенѣ миру свѣтъ* - 224
 Приложение 4 – О ПИСМЕНЕХЪ – Московски препис - 229
 Приложение 5 – АСЕМАНИЕВО ЕВАНГЕЛИЕ – л.138б. - 237
 Приложение 6 – СРАВНИТЕЛНИ ТАБЛИЦИ (по Miklas,2000) - 239
- VI. **БИБЛИОГРАФИЯ** - 246

1. ТЕМА, ЦЕЛ НА ИЗСЛЕДВАНЕ, ЗАДАЧИ.

Настоящият труд, озаглавен „Съвременни теории за произхода на глаголицата“ разглежда една отдавна дискутирана тема, която въпреки множеството изследвания в продължение на почти два века, все още не е намерила своя окончателен отговор. Възникването на глаголицата е въпрос, който вълнува поколения изследователи още от създаването на славистиката като наука, когато учени като Добровски, Добнер, Копитар, Шафарик, Миклошич и др. поставят началото на нейното научно изследване. В този ранен етап, поради оскъдния изворов материал, глаголицата е считана за хърватско и илирийско писмо, създадено под латинско влияние не по-рано от XII-XIIIв.. Тогава е отхвърлена и популярната през цялото късно средновековие теория за нейното създаване от латинския църковен отец и преводач на Библията, св.Йероним. В началото на XIXв., благодарение на множеството новооткрити глаголически ръкописи от Синай, Йерусалим, Атон, Охрид и др. места, които показват значително по-старинни езикови и палеографски черти, за развитие на глаголицата започва да се говори и в сравнение с кирилицата, която се приемала за по-древното славянско писмо, създадено по гръцки модел при покръстването на славянските народи. Тогава възникват и първите теории за старшинството на глаголицата. Издаването на редица глаголически паметници – Клоцов сборник (1830), Асеманиево евангелие (1865), Киевски листове (1874), Зографско евангелие (1879), Синайски евхологий (1882), Синайски

псалтир (1883), Мариинско евангелие (1883), глаголическите абецедари Парижки и Мюнхенски, с които се доказва важното значение на глаголическите паметници за развитието на църковнославянския език и писменост се явяват нов стимул за търсене на езикови факти, свързани с произхода на славянските азбуки. В резултат на това глаголицата все повече започва да се свързва с византийската мултикултурна среда, която включва не само европейските народи, но и множество народи от изтока и Мала Азия. Създават се редица теории за буквените фигури на глаголицата, които търсят паралели в различни европейски и източни писма – финикийско, арамейско, еврейско, сирийско, етиопско, арменско, албанско, руни, правят се догадки за посоката на някои глаголически знаци, обърнати наляво, търсят се способности за обяснение на един или друг от знаците. Статии за произхода на глаголицата пишат не само Шафарик, Миклошич, Рачки, Вондрак, Копитар, Гайтлер но и Григорович, Срезневски, Бодянски, Яцимирски, Грунски, Соболевски, Лескин и др. Въпросите, свързани с произхода на глаголицата се разглеждат основно в две посоки – **палеографска** (етапи на развитие и връзка с други писма) и **филологическа** (езикови особености на глаголическите ръкописи). (Ягич, 1911) С развитието на славистичната наука и нейните нови дялове – *диалектология* и *палеография*, аргументите за старшинството на глаголицата пред кирилицата все повече се увеличават. Събира се информация и за историята и развитието на азбуката - уточнява се нейното авторство, отхвърля се т.нар. Панонска теория¹, изследва се взаимоотношението между кирилица и глаголица, регионите на тяхното разпространение, търси се прототипът на глаголическите знаци, развиват се познанията за началния етап на славянския книжовен език, събират се агиографски, исторически и други факти за живота и дейността на славянските първоучители, за историята и покръстването на славянските народи. Значителното количество изследвания, свързани с езика на глаголическите паметници през XIX-ти и първата половина на XXв. и

¹ Неин автор е Добровски (Slovanka,1,1814:168), поддържана е от Копитар, Миклошич, Шафарик и др.. Според панонската теория езикът на солунските братя произлиза от Панония. По-късно е отхвърлена от Облак (Macedonische Studien 1896). Повече по въпроса: КМЕЗ:69-83.

големият напредък при описване на различните палеографски варианти и етапи на това писмо, обаче, не съумяват да разрешат въпросите, свързани с произхода на глаголицата и тогава се налага становището, че за нейното пълноценно изследване е необходимо обновяване на научната методология и инструментариум.

От средата на ХХв., в съответствие с общото развитие на лингвистичната наука, теорията на знака и знаковите системи, започва нов подем в изследването на писмата. На осъвременяване се подлагат не само методите за изследване на писмото и писмените системи, но и периметърът, в който се помества тази област от лингвистиката в научната сфера. Нейната проблематика непрестанно се разширява благодарение на науките, свързани с лингвистичната теория, а в по-ново време и с теория на информацията и така въпроси, които дълго време са имали една посока на изследване, сега биват преразглеждани и погледнати от нов, по-широкомащабен ъгъл.

Основният фокус на този труд е насочен към решаването на определени теоретични проблеми относно генезиса (създаването) на славянската азбука глаголица, нейните характерни особености в типологичен и индивидуален план, разработени в изследванията на подбрани автори от последните години на ХХ в. до сега.

Работата се стреми да изясни принципите, по които е конструирана първата славянска азбука (азбучната концепция) според аспектите на изследване разработени от отделните автори, както и характерните черти и признаци на глаголицата (азбучната типология), които оформят нейния специфичен облик по отношение на другите, подобни на нея писмени системи. За тази цел изследването си поставя задача отначало да разгледа общата теория на писмените системи и методите за анализ на азбуките, различни от тези на класическата палеография (която се занимава с описание на правописните и графични особености

на ръкописни, епиграфски и други писмени паметници). Това ще спомогне да се очертае теоретичната рамка, в която се разглеждат проблемите на писмените системи и, в частност, на глаголицата. Необходимо е също да се разгледат изворите, според които се реконструира първоначалният азбучен инвариант и да се прецени тяхната значимост за съставяне на азбучния типологичен модел и проблематиката, свързана с тях. Този труд обръща внимание най-вече на онези извори, които дават пряка информация за азбуката, нейния състав и устройство, принципите на съставянето ѝ. От значение за този труд е и отразяването на разглежданата тема в енциклопедиите, учебните помагала и други наръчници за изучаване на глаголическото наследство, както и актуалното представяне на въпросите, свързани с нея. За създаването на цялостно описание на азбучния типологичен и концептуален модел на глаголицата според аспектите на изследване на системата при отделните, представени в този труд автори, е необходимо да се въведе критерий за класификация, който да съответства на графометричните параметри на азбучния знак според стандартите, определени от науката за писмените системи, както и да се определи рамка за изследване на отделните аспекти, според която да се обособят характерните типологични особености на системата. След извличането на съществената за изследването информация и нейното обобщение, необходимо е да се провери на практика валидността на получените резултати, като се разгледа специфичен глаголически въпрос, свързан с разглежданата проблематика.

Извън основния фокус на това изследване остават въпросите, свързани с палеографските особености на отделните глаголически паметници, техните ортографски норми и класификация, както и етапите на развитие на азбуката.

Изборът на един, или друг, включен в изследването автор, е с оглед изясняването на аспекти, свързани с функцията и характерните особености на отделните знаци, начинът, по който те са групирани в рамките на азбуката и тяхната мотивировка, особеностите на азбуката като цялостна, завършена система, взаимодействието на признаците на

отделния знак и признаците на системата и пр. Изясняването на тези и други сходни въпроси стои в основата на авторския интерес при оформянето на отделните части и подбора на темите, които изграждат корпуса и задават смисъла и целесъобразността на този труд. Особено внимание в контекста на отделните изследвания (представени в този труд) се обръща на следните въпроси: кои черти на азбучната система се разглеждат; какъв метод на анализ се използва; на какъв изворов материал се основава; какви резултати са постигнати; какво липсва, или е недостатъчно разработено. Едновременно с това, интерес представлява и оценката на положителните и отрицателните страни с оглед на постигнатите резултати и значението им за стимулиране на нови изследвания и създаване на нови теории, или натрупване на нов доказателствен материал в потвърждение на съществуващите. Като общ краен завършек се цели създаване на систематизирана (според съвременните стандарти) научна рамка, в която да се ситуират въпросите по изучаване на глаголицата – както общите, с фокус върху азбучната генеза, типология и история, така и частните – свързани с проблематиката на самата азбучна система и характерните особености на отделните знаци в нея. Важно е да се набележат и закономерностите в развитието на научната област, като се очертаят тенденциите и направленията за нейното бъдещо развитие.

Това изследване застъпва тезата, че създаването на цялостен концептуален и типологичен модел на глаголическата азбука е възможен едва тогава, когато са описани и надлежно систематизирани възможно най-голям брой общи и индивидуални особености на знака и системата и е извършена надлежна проверка на тяхната практическа значимост.

2. СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Трудът носи заглавието СЪВРЕМЕННИ ТЕОРИИ ЗА ПРОИЗХОДА НА ГЛАГОЛИЦАТА и се състои от 6 части – Увод (гл. I), три глави по съдържанието на темата – Актуални аспекти в изучаване на глаголицата (гл. II), Изследване на въпроса за двете букви х в глаголицата (гл. III), Заключение (гл. IV); и две практически (гл. V и VI) – Таблицы, Приложения и Библиография.

В следващия по-долу обзор ще се спра само върху най-важните особености на съответните глави:

- За да се разгледат пълно и в детайли теориите, които касаят първоначалното състояние на славянската азбука – една задача, която тази дисертация си поставя, отначало трябва да се изяснят въпросите, свързани със съвременното състояние на науката за писмото и писмените системи; да се дефинират аспектите, които са обект на изучаване, и да се анализира наличният методологичен ресурс. С оглед на това в **Увода (гл. 2)** на този труд се прави преглед на основната периодизация в развитието на научната област от началния етап на нейното съвременно развитие до днес, като се представят в хронологичен ред основните модели за описание и анализ на писмения знак и писмената система. Систематичното изложение на начините и методите, с които се изучава и изследва азбуката като обект на науката, тяхното историческо развитие и усъвършенстване, представя основата върху която се гради оценъчната критерийната рамка на това изследване.

Глава 3 от увода излага терминологията, която се възприема за целите на изследването както по отношение на писмените системи и тяхната типологична класификация, така и на азбуката и нейното описание като знакова система, свързана с езика и неговите два плана – план на изразяване и план на съдържание.

Четвърта глава (раздел I) прави кратък преглед на съвременните монографии, наръчници и помагала, които се занимават с въпросите на глаголическата палеография.

Глава 5 излага основните въпроси, свързани с изучаване на глаголицата – по отношение на самата азбука, на нейната история и етапи на развитие, връзката ѝ с кирилицата, изворите за нейната реконструкция, азбучната типология, връзка с предходна традиция и др.

Същинската част на дисертацията (раздел II) включва критически преглед и систематизация на основните съвременни теории за произхода на глаголицата.

За реализиране на основната цел на дисертацията, а именно, систематизация и критически преглед на основните съвременни теории за произхода на глаголицата, актуалните аспекти на изследване на предмета, се разпределят както следва: 1. Теории, касаещи (предимно) структурно-функционалната страна на глаголицата и 2. Теории, които описват или изясняват формалната страна на глаголицата.

Това разпределение има за цел да обърне внимание на резултатите от изследването на различните системни и знакови особености на глаголицата.

В Първа глава (на раздел II), Част 1 и 2, е обърнато внимание на реконструкцията на глаголическата фонетична парадигма и реконструкцията на буквените названия. В **Част 1** са представени теории, които имат за цел да създадат цялостна реконструкция на фонетичната парадигма на азбуката, като я мотивират според определен изворов материал. Изложените възгледи (на автори като Дурново, Трубецкой, Илчев, Велчева, Федер, Марти, Миклас) представят в значителна степен въпросите и проблематиката, свързани с фонетичната парадигма и азбучния инвентар на първоначалната Константинова глаголица. Те засягат различни аспекти на анализ на съществуващия изворов материал и поставят редица дискуссионни въпроси, свързани с фонологичните корелати на графичните знаци в

първоначалната славянска азбука, връзката ѝ с предишни графични системи, мотивите за създаване на азбуката и конструирането на нейната фонетична парадигма.

Втората част на 1-ва глава разглежда сложната проблематика, свързана с ономазиологичната страна на азбуката. Обърнато е внимание на реконструкцията на първоначалните буквени названия и обяснението на техния произход, изложен е приносът на различни автори (Е. Георгиев, Мареш, Миклас, Т. Иванова, Б. Велчева, Ф. Винке, Р. Детре, Ж. Вереекен, Л. Карпенко, Г. Прохоров, Ю. Степанов) към темата, обсъдени са в критически аспект мотивите за изграждането на една, или друга хипотеза.

Теориите, които описват, или изясняват формалната страна на глаголицата са разгледани във **Втора глава (на раздел II), част 1 и 2**. Тук е обърнато внимание на реконструкцията на графичната форма и числовата парадигма. По отношение на графичната форма теориите най-общо са разделени на екзогенни (формата на буквите е изцяло или частично заета от други графични системи, или източници) и ендегенни (формата на буквите е изградена върху собствен принцип). Отделните автори (В. Йончев, М. Чунчич, И. Шевченко, Е. Гранстрем, П. Илчев, Г. Чернохостов/Кипарски, Х. Миклас, И. Добрев, Б. Успенски), са представени систематично, с оглед на хронологичното развитие и взаимовръзката между отделните онтологични теории и модели. Използването на буквения знак за означаване на числова функция е дискутирано в главата, посветена на числовата парадигма. Въпросите, свързани с реконструкцията на нейното първоначално състояние са разгледани в теоретичен и съпоставителен план. Представени са изследванията, които имат отношение към изграждането на теоретичен модел на глаголическата числова система – Т. Гамкрелидзе, Н. Трубецкой, П.Илчев, Х. Миклас и др.

Изследването на съвременните теории за първоначалното състояние на глаголицата завършва с **Обобщение (глава 3)**, в което се обръща внимание на актуалността на представените теории от гледна точка на съвременното развитие на графематиката, обобщават се постигнатите положителни резултати и се набелязват някои бъдещи тенденции.

Третият раздел (III) на дисертацията представлява собствено изследване върху специфичен аспект от глаголическата проблематика – наличието на т.нар. „втори Хер“ в азбуката. Целта, която се поставя с това изследване е чрез съпоставяне на информацията от всичките налични (до този момент) извори (в които знакът Х2 бележи присъствие) да изгради цялостна рамка на характерните особености на знака Х2, като по този начин хвърли светлина върху някои въпроси, свързани с употребата на знака в глаголическите текстове, принципите по които е построена глаголицата (азбучна концепция) и нейното първоначално състояние. **Първата глава** прави преглед на проблематиката и изследванията. Споменати са мненията по въпроса на автори като Трубецкой, Дурново, Ткадлчик, Велчева, Федер, Кемпген, Трунте, Миклас. **Втората глава** представя същинското изследване, в което се обръща внимание на особеностите на буквата Х2 в различни текстови извори – абецедари (Парижки, Мюнхенски, Синайски, Храбров), азбучни стихове (Азбучна молитва, Тълковна азбука „Аз есмь всемоу миру свет“ (по Демкова, 1968), литургични текстове (Асеманиево евангелие, Синайски псалтир). Анализират се различните аспекти на знакова употреба на Х2 в посочените текстове, излагат се наблюденията върху неговата графична и семантична страна, привличат се допълнителни източници (като трактата *Mysteria Litterarum*), които да подкрепят аргументацията. **Изводите от анализа (гл.3)** са обобщени от гледна точка на взаимовръзката с теориите за произхода на глаголицата (изложени в раздел II) и представените в Увода на дисертацията съвременни разработки в областта на графематиката.

Раздел IV съдържа заключение, в което се излагат накратко постигнатите в този труд положителни резултати съобразно

поставените цели и задачи, изтъкват се особените заслуги и приноса на работата за решаването на определени глаголически проблеми.

В края дисертацията **(раздел V)** съдържа няколко Приложения, явяващи се помощен материал при изследването, които представят снимки на по-важни паметници, разглеждани в хода на изследването, както и систематизирана информация по определени въпроси, изложена в табличен вид.

Библиографията (от над 200 заглавия) е дадена **в раздел VI**.

3. ОБОБЩЕНИЕ НА РАЗДЕЛ II (гл. 1 и 2)

(АКТУАЛНИ ТЕОРИИ ЗА ПРОИЗХОДА НА ГЛАГОЛИЦАТА)

Според материала, изложен в Раздел. II, гл. 1 и 2 от това изследване, може да се обобщи следното:

Представените автори разглеждат темата за първоначалното състояние на глаголицата в **няколко основни аспекта**:

- Според основната функция на азбучния знак – фонетичната, въпросите за първоначалното състояние на глаголицата могат да се обобщят в няколко главни направления: теория за „гръцкото мислене“ на създателя на азбуката (Константин-Кирил Философ) и реконструкция на азбуката въз основа на гръцкия фонетичен модел; наличие на принципа монограф-монофтонг в първоначалната глаголица; идеята за изначална фонологична симетрия като основа за създаване на корелация между определени знакове в азбуката (основно гласни) ; азбуката като акрофоничен текст, който регламентира знаковата подредба; азбуката като набор от фонетични единици с определена функция в системата на езика, чиито характер определя техния брой и подредба.
- Анализ и възстановка на първоначалните буквени названия (като обект на лингвистиката и на граматологията) се извършва в следните посоки: теория за първоначален акростих – прототип на названията (акростихов модел); продължение на теорията за акростиховия модел в по-ново време (семасиологичен модел); анализ на имената и подредбата им в азбуката (ономасиологичен модел); връзка на имената с предходна гръко-семитска традиция (типологичен модел).
- Числовата функция на знака е коментирана от гледна точка на връзката с азбучната парадигма и в съпоставителен план в следните основни аспекти: връзка на глаголическата числова схема с теорията за „гръцкото мислене“; връзка на числото с буквената графика и име; функционална страна на числовия брой

знаци; оригиналност на глаголическата числова структура в сравнение с гръцката азбука и семитското писмо и типологична взаимовръзка с т.нар. кавказки азбуки.

- Графичната форма на знака е застъпена като основен елемент на изследване само при някои автори, които се опитват да открият обща концептуална основа за генериране на буквените форми. При повечето изследвания въпросите, свързани с графиката на буквите се разглеждат в контекста на търсенето на прилики и сходства с познати буквени, геометрични и символни елементи. Темата се разглежда в два основни аспекта: връзка с други модели; реконструкция на собствен модел. Мотивацията се търси в различни знакови особености – символно-сакрална, геометрична, иконична, фонологична.

Според основната **фонетична функция на азбучния знак** въпросите, в които се търси мотив за създаването на първата славянска азбука могат да се обобщят в няколко главни посоки: теория за „гръцкото мислене“ на създателя на азбуката (Константин-Кирил Философ), съгласно която липсващите азбучни елементи се реконструират въз основа на гръцкия фонетичен модел; наличие на принципа монограф-монофтонг в първоначалната глаголица, който определя хронологията на по-късните изменения в модела и добавянето на нова звукова характеристика към част от знаците; идеята за изначална фонологична симетрия, която дава основа за възстановяване на системата от звукови корелации между определни знакове в азбуката – характерен елемент на глаголицата, въз основа на който се определят някои особености на славянската езикова система от IX век. Подредбата на азбучните единици се регламентира и от идеята за наличието на цялостен текст, съставен от акрофонични буквени названия по модела на съществуваща вече традиция, с гръко-семитски корени. Отделен аспект на изследване разглежда азбуката като набор от фонетични единици с определена функция в системата на езика, която регламентира техния характер, брой и подредба.

В този план графичните системи (глаголица и кирилица) са съпоставими и се явяват два графични варианта на една и съща азбука. Повечето автори приемат, че те са синхронно съществуващи: 1) според глаголическите ръкописни паметници – които показват едновременно използване и на двете системи; 2) според писмените сведения за създаването на азбуката в ЖК и други извори, които сочат, че славянското писмо не е исторически адаптирано, а е създадено отведнъж. На тази основа разликите се разглеждат като диалектни особености, или различна ортографска норма.

Редица важни фонетични и фонологични особености на знаковете и системата, разгледани и анализирани в представените по-горе изследвания спомагат да се очертаят по-ясно границите на азбучния типологичен модел, към който се отнася глаголицата, да се обособи в него степента на възприемане на готови(традиционни) фонетични форми от предходни писма и да се очертаят новаторските решения, плод на иновативен творчески замисъл. Съобразно метода, прилаган при изследване и на други, сходни с глаголицата азбуки, се обръща внимание на няколко основни въпроса: 1) Има ли избирателно отношение към парадигмата на азбуката-прототип, или е възприета изцяло; 2) по какъв начин е осъществена адаптацията на прототипа в новата азбука – редукция, добавяне, разместване, вмъкване ; 3) Вокали (изцяло ли са възприети според гръцките особености, или са адаптирани– според особеностите на езика); 4)консонанти – има ли влияние от семитските азбуки, от кавказките и пр.; 5) кои характерни звукови особености дават облика на системата.

В типологично отношение за фонетичния аспект на азбучния знак в глаголицата може да се обобщи следното:

Анализът показва, че индивидуалната фонетична стойност на знака в глаголицата и подредбата на фонетичната редица в тази азбука се облягат на добре установена предходна традиция, която има древни корени в семитското писмо и гръцката азбука. Тази традиция се

характеризира с това, че новите азбуки не копират изцяло предходните, а добавят към тях нови черти, в зависимост от особеностите на езика и местното културно наследство. В глаголицата типологична зависимост може да се проследи най-вече при фонетичната функция на знака. Тук са налице директни заемки както от гръцкия модел (основно при вокалите - две букви за *и,о*, буквата *у*-диграфна, някои консонантни корелати - поредицата *п-р-с-т-у-ф-х* (заети от гръцкия модел заедно с числовите им стойности), основата за получаване на *б* от *в*; *ж, дз* и *з* от *з* и пр. – но с различен буквен образ), така и от семитския, от който директно е заета буквата *ш*, вероятно и *ц*, а други букви са повлияни от този модел (например *ч, б*). Начинът, по който е изградена фонетичната редица на глаголицата издава нейната ясно изразена филологическа основа: сравняването на живата славянска реч с установени от други азбуки фонетични единици (процесът на отделяне на вокали от консонанти, описан в ЖК гл.VIII) и допълването на получения фонетичен ред с типични за славянската реч звукови единици – такива като *ж, ч, ш, щ, дз*, вокалните характеристики за назалност (малка и голяма носовка) , редуцираните гласни *ъ, ь* (голям и малък ер), специфичните гласни *я* и *ю* и др. Филологическо познание издава и буквената подредба в която редица свои и чужди знаци са групирани по фонетичен признак – съгласните *б-в, ж-дз-з*, гласните *и-и*. При това групиране азбучната фонетична редица получава нов облик – като едновременно с това запазва целия набор от единици на гръцката азбука – от *алфа* до *омега* (без двуфонемните *кс* и *пс* и числовите *стигма, копна* и *сампи*), като сред първите десет букви, се добавят знаци за съответните на гръцките славянски фонемни – за гръцката *бета*(произнасяна по това време като *в*) съответно *б* и *в*, за гръцката *зета* – съответно *ж, дз, з* (така се получават в основния ред три добавени букви – *б, ж, дз*); в допълнение към това се разменят местата на гръцките *ета(8), тета(9), йота(10)*, като славянските им съответствия се поставят в нова поредност – *земля(9)-иже(10)-и(20)*(при това те имат следното разпределение: *ета(8)-Ж(10), тета(9)-Ѡ(9), йота(10)-Ѣ(20)*) ; фонетично групиране има и в края на азбуката, където един след друг са подредени знаци за съскави и шушкави славянски съгласни (*ц-ч-ш-/щ/*), които нямат гръцка

основа, а по-скоро семитска. Фонетичният ред завършва с особени гласни, необходими за създаване на фонетични, ортографски и етимологични норми за правилно записване и възпроизвеждане на славянската реч – редуцирани гласни(ъ-ь), широко отворено е (ѣ), знак за гласна ѱ (ю), знаци за носови гласни (ѡ, ѡ) и втори знак за отбелязване на съгласната х². В кирилицата този фонетичен ред е повторен с незначителни промени (основно в края). Фонетичната функция на графичните знаци(графи) в глаголицата е съгласувана с тяхната функция на числови знаци, като всеки един знак във фонетичната подредба получава съответната на мястото си в азбуката числова стойност (с уговорката, че някои от стойностите в края са реконструирани). По този начин чрез съгласуване на двете редици – фонетична и числова, се получава трайно фиксиране на фонетичната парадигма, която така придобива вида на системна цялост(азбука) с определени параметри – брой буквени единици, поредност, фонетична и числова стойност. Непрекъснатият числово-буквен ред се явява един от основните белези на глаголицата, които определят тази азбука като продукт на оригинално творчество.

Може да се каже, че благодарение на правилно установените фонологични принципи още от първото поколение съвременни изследователи, голяма част от азбучната фонетична парадигма на първоначалната глаголица и нейния буквен инвентар бива надеждно реконструирана в изложените тук теории. Въпреки това, все още има известни разногласия и неразрешени въпроси. Те са свързани с липсата на данни за диалектното разнообразие на славянските езици от IX в. и празнотите в информацията за съставянето на азбуката и разпространението на славянската литургия и свещени книги. Липси съществуват и в аспектите на изследване – за изясняване на цялостния

²² С нея завършва редицата на славянските палатални класификатори – г-г', к-к', х-х', с които се отбелязват специфични библейско-сакрални терминологични единици, заети от гръцки и семитски. (виж Миклас2007:9)

типологичен модел на глаголицата е необходимо да се разшири полето на изследване в описателен и съпоставителен план. Все още не е създадена пълна графометрична база данни, която да включва всички налични факти, свързани с определен ръкописен паметник (такъв модел е систематично приложен единствено при изданието на Псалтир на Димитър (Psalterium Demetrii Sinaitici, Miklas 2012) което е образец за ясно и точно графематично описание на използвания в паметника графичен инвентар); съществуващите палеографски съпоставителни таблици са непълни и не дават ясна представа за разнообразието на азбучния инвентар, използван в глаголическите ръкописни паметници. Не е ясно установена взаимовръзката между глаголица и кирилица – в синхронен и диахронен план. Празноти има и в хронологията на някои явления – мненията се разминават относно въпросите, свързани с това кои букви са оформили края на азбучния ред и кога е тяхната поява – в кой етап от съставянето на азбуката са били добавени втората буква х, буквата означена като *пѣ*; знаците за носовки **Ѥ**, **ѥ**, **Ѧ**, спорен е и въпросът за фонетичните стойности на **Ѧ** и **Ѧ**, за мястото на **Ѧ** в първоначалната глаголица.

Съществуват няколко хипотези за **първоначалните буквени названия**, които се основават върху данни от азбучните акростихове, азбучниците и трактата *За буквите*, приписки към ръкописите, както и върху по-късната обучителна традиция. Мотивите за възникване на буквените названия са свързани със следното: 1) необходимост от отразяване на определени теологични понятия; 2) азбучна акростихова творба, съставена от Константин-Кирил; 3) мнемотехнически метод за обучение; 4) предходна азбучно-тълковна традиция. Някои автори считат, че названията на буквите в глаголицата са въведени по-късно и сведенията, които имаме днес за тях не са по-ранни от 12в. Разглеждат се различни *лингвистични аспекти на лексемите*, употребени за названия – като източник за езикови данни, като философско-теологични понятия, свързани с определени цитати от Писанието, като

образи на сакрални имена от свещените книги, като философски понятия, свързани със създаването на света и устройството на вселената, като имена от *Ареопагитиките*. Регистърът, в който се съпоставят е теологически и граматико-лексикологичен. Лексемите се разглеждат според няколко критерия - като граматична форма, морфемен състав, лексикографска категория (речник), теологично понятие (енциклопедия), част от свързан текст, или индексираща(репрезентативна) единица за езиково ниво (понятие, текст). При това са приложени различни анализни подходи. В *сравнителен план* е набелязано взаимодействие с гръко-семитския модел. Паралели се търсят и с названия на букви от други азбуки – готска, кавказки азбуки, монофизитски и др.

Могат да се посочат няколко теории, които се стремят да обхванат в цялостен ономазиологичен модел наблюдаваните разнородни прояви на азбучна акронимия в изворите. Поради това, че интерпретацията на имената в тях се основава на различни принципи, названията на буквите при отделните автори са твърде разнообразни. Според разглеждания източник за названията, теориите за възникването на азбучните имена и съответно, реконструкцията на техния първоначален вид, могат да се класифицират по следния начин:

- 1) акростих с мненоническа функция (Е. Георгиев) – имената се реконструират според съответните акрофонични думи в първоначален акростих, създаден от Константин Философ и имащ за цел по-лесното запаметяване на буквените имена и подредба ;
- 2) думи, които имат асоциативна връзка с фрази от Св. Писание (Карпенко) – имената на буквите имат за цел по-лесното усвояване на определено богословско познание и умение за тълкуване на определени фрази;
- 3) символна концепция (Федер, Миклас) – имената на буквите отразяват важни богословски понятия, като се явяват техен иконично-логографски образ;

4) тълкования на буквите в предходната гръко-семитска традиция (Винке и Детре, Вереекен) – имената на буквите са съставени на основата на добре позната и установена традиция в тълкуването на азбучните елементи.

В типологично отношение моделът, според който азбучните знакове освен фонетична и числова стойност, получават и собствено название (акрофонична дума) е рядко използван при съставянето на азбуки – той е характерен най-вече за семитското писмо, в което всяка буква е концептуално определена чрез формата си (стилизиран образ на предмет от бита) и названието (име на изображениния предмет), които заедно образуват азбучната семиотична система от буквени значения (понятия). В семитските езици този набор от езикови единици се счита за ‚репрезентативен‘ на определено, вложено в буквените символи значение, което (от своя страна дава начало) на еврейската песенна поезия, свързана с подредбата и тълковното значение на всеки от знаците (т.нар. азбучни псалми). В гръцката традиция цялостната тълковна идея на азбуката, осъществена чрез образа и названието на буквата остава неразработена. Подобно на това и в другите възникнали по-късно азбуки (готска, коптска, арменска, грузинска, етиопска, латинска) липсва концепция за имената на буквите. От всички азбуки, възникнали по гръцки модел, единствено славянските се различават по това, че още със самото си възникване, знаците в тях получават съответна акрофонична (репрезентативна) дума, която е част от славянската лингвистична система и служи за название на буквения знак. Повечето изследователи на имената обръщат внимание на тази типологична връзка и виждат в това стремеж да се разграничи славянската азбучна традиция от гръцката.

От друга страна, опитите да се потърси пряка връзка с еврейските буквени имена не са много убедителни. За разлика от еврейските, славянските буквени имена са изключително разнообразни. Наред с конкретните съществителни – *зѣмля, люди, чръвь* (вероятно и *еръ* – като

означаващо *ѡръ*/въздух/³), има абстрактни съществителни – *покой, добро, твърдь, слово*, прилагателни, глаголи, съкращения на думи – *оукъ, хѡръ, фрѣтъ, ша, (шта)*, множество местоимения – лични (*ѡзъ, онъ*), притежателни (*нашь*), показателни (*иже /той, този, който/*), относителни (*како /как, както/*), съюзи и предлози (*и, ѡтъ*), частици с морфемен характер (коренни морфемни) – *цъ* (църква/царство), *пѣ* – песни(псалми); малка част от имената са само фонетични – ю, ѡ, ж; представени са разнообразни граматични форми, много от имената на букви са свързани с философски и теологични понятия и категории. Поради това мотивите за подбор на буквените имена се търсят най-вече във връзка със задачите по създаването на славянската (старобългарската) книжовна култура, чиито характер е предимно богословски.

Различните граматични форми на имената създават теорията за наличието на първоначален фразов акростих - цялостна акрофонична структура (стихотворение) с вложено в нея самостоятелно значение (вероятно Молитва към Бога). В типологично отношение подобна идея се съдържа в тълковната традиция с гръко-семитска основа, датираща от късната античност, разгледана от Винке и Детре. Изворовият материал, обаче, не е еднороден. Буквените номинации се различават (понякога значително) според вида на изворите – абецедари, поетични творби, химнография, трактат *За буквите*. Повечето ръкописи са от късен период. Ранните абецедари с имена на буквите са написани с гръцки и латински букви (те са ксенографски⁴), славянските извори са на кирилица. При анализа на изворите се отчитат хронологичните изменения, редакциите на текста, особеностите на ръкописите, тяхната датировка, регион на възникване и пр. Това дава големи разлики в концепцията за имената на буквите в първоначалната глаголица, затруднява тяхното възстановяване и прави проблематично доказването на теорията за наличието на първоначален акростих.

³ Съществува и друга интерпретация за *еръ* – по-вероятна, от гр. съкращение на *epsilon+rho*, което прилича на закръглен знак ѡ.

⁴ Т.е. не са писани от носители на езика (Marti 1991)

Много е вероятно още в най-ранния етап именния тематичен подбор да е претърпял известна редакция. За това говори групирането на азбучните имена на фрази от по три букви с общ смисъл, което вероятно е резултат от проведена малко след 886 г. редакция на имената в България, когато Кирило-Методиевите ученици Климент и Константин създават литургичен цикъл от азбучни химни-трипеснеци за предпразниците на Рождество и Богоявление, изследван от Г. Попов (Попов 1985). Този факт е отбелязан като хронологичен маркер в някои от теориите (Миклас, Федер).

Различен аспект на изследване задава концептуалната основа, с която се отличават повечето буквени имена в глаголицата. Голяма част са свързани с философски понятия и категории такива като добро(зло), познание (рационално, духовно), битие (съществуване, съществувание), живот (оживяване, животворене), покой (движение), твърдост (твърд небесна/твърд земна); няколко от имената изразяват различни аспекти на философското понятие „логос“ (*боукъ, глаголи, ръци, слово*), също и понятието „гносис“ (*вѣдѣ, мѣслете, оукъ*). Тематичният подбор на буквените имена предполага в тях да се търси първоначален теолого-философски замисъл и връзка с Кирило-Методиевата епоха. Част от теориите отчитат този аспект и разглеждат имената на някои букви във връзка със символиката на графичната форма и звуковата стойност, които са подбрани да изобразят определено богословско понятие. По този начин възникват две посоки на изследване – от една страна се търсят подходящи фрази от свещените книги и друга тълковна литература (ареопагитиките), които съдържат съответното буквено име (напр. *Азъ есмъ* /Ин. 8.58/ виж Карпенко 1998:28), а от друга определени графични форми, съставени от сакрални фигури се тълкуват съответно на звуковата стойност със свързани сакрални имена, или сакрални понятия от свещените книги, или с начални думи от акростихови творби (напр. **Ѹ** – Исус, **†** – Адам, **✠** - херувим, **Љ** – хвала, **Ѹ** – Бог, **Ѹ** – г’еенна и пр. виж Миклас, Карпенко, Мареш, Федер, Иванова).

Този метод на възстановка на първоначалните имена на буквите е твърде продуктивен. Той разглежда критически информацията от различните извори за азбуката в текстологичен и езиковедски аспект и я свързва с важни богословски понятия от свещените книги и тълковната литература. В него се отчитат редица особености на именния модел, резултат от по-късна редакция на имената на буквите, като например съкращенията на думи и коренните морфемни в края на азбуката (*оукъ, хѣръ, фрѣтъ, ша, (шта), цы, пѣ*), промяната на сакралните имена в обичайна лексика (Бог>боукы, Исус>и/иже), синтактичните промени (съгласуваност на имената), някои имена на букви, които са добавени от учените в XIX в. (например *г'ервѣ* като име на буквата *Ѡ*, за която Шафарик не намира данни в абецедарите). Въпреки това, резултатите могат да бъдат и доста произволни, ако не се вземат предвид важни обстоятелства от тексткритичен, биографичен, хронологичен, редакционен и прочие характер, свързани с изворовия материал. (напр. при Карпенко)

Налага се изводът, че в разгледаните по-горе изследвания принципът, по който са съставени и подредени названията не е ясно очертан. За разлика от фонетичната страна, типологичният модел на азбучните названия все още не е добре дефиниран и не са очертани ясно характерните му особености; не са разгледани докрай и мотивите за избора на едно или друго буквено име; няма яснота за семантичното взаимодействие между различните нива на знака – по какъв начин изборът на графична форма и звукова стойност влияе върху числовата стойност и названието на буквата.

Проблематиката по възстановяването на азбучните имена на първоначалната глаголица зависи до голяма степен и от правилното интерпретиране на различни факти, засвидетелствани в ранните и по-късни извори. Поради това съществен елемент при бъдещото изследване на въпроса за първоначалните имена на глаголическите букви трябва да бъде търсенето на нови подходи към съществуващите извори, разширяването на полето на изследване с нови източници на

съпоставка и анализ, които биха могли да възстановят първоначалната концепция за създаването на азбучните имена в славянската азбука.

От значение за определяне на хронологията в редакционните промени е и анализа на системните отношения на лексемите – парадигмални (синонимия, антонимия, омонимия), асоциативни, синтагматични, взаимовръзка между тематичните групи думи и пр., които участват в процесите на терминотворчество, особено в най-ранната Кирило-Методиева епоха, в която се изгражда понятийния апарат на младия български книжовен език.

Числовата функция на знака рядко се явява основен обект на изследване. В представените по-горе автори тя е коментирана от гледна точка на азбучната парадигма и в съпоставителен план в следните основни аспекти:

- връзка на глаголическата числова схема с теорията за „гръцкото мислене“ (Трубецкой);
- връзка на числото с буквената графика и име (Илчев);
- функционална страна на числовия брой знаци (Миклас, Гамкрелидзе);
- оригиналност на глаголическата числова структура в сравнение с гръцката азбука и семитското писмо;
- типологична взаимовръзка с т.нар. кавказки азбуки.

Подробно изследване на системата от числови значения и свързаните с това типологични модели разработва Т. Гамкрелидзе. Според грузинския учен, числовата функция на знака в писмената система играе роля на „задържащ“ фактор и служи съхранение и унаследяване на азбучната парадигма.

В графематичен аспект, числовата стойност на знака добавя второ функционално ниво към неговия план на съдържание, а от гледна точка на фонетичната парадигма – фиксира нейната подредба с въвеждането на числова закономерност.

И двете старобългарски азбуки имат числова функция на знака, но докато при кирилицата тя е моделирана според гръцката азбука и част от славянските букви остават безчислови, то при глаголицата числовата функция на знака изцяло следва азбучната парадигма в непрекъснатата последователност. Непрекъснатият числово-буквен ред се явява един от основните белези на глаголицата, които определят тази азбука като продукт на оригинално творчество.

Основният принцип според който се търси числовата идентификация е предложен от Трубецкой в неговата *Altkirchenslawische Grammatik* (1954,22). В съответствие с идеята за „гръцкото мислене“ на създателя на славянската азбука Трубецкой предполага, че числовата сегментация в глаголицата е по модела на гръцката числова структура, която съдържа не 24 знака (колкото са буквите в азбуката), а 27 (като се добавят три знака без буквена стойност за числата 6, 90, 900) и според стойностите им (т.е. единици, десетици, стотици), се разпределят на три реда по 9 знака. В неговата теория се очертават два основни принципа, които са важни за по-нататъшните изследвания: на първо място, в глаголицата няма числови графеми, без фонетична стойност (т.е. числовата парадигма съвпада с фонетичната). Това е моделът на кавказките азбуки, които също нямат букви – еписемони (т.е. числови графеми, лишени от фонетична стойност) и числовите стойности на знаците в азбучната система включват и хилядите. На второ място Трубецкой очертава схемата, според която се разпределят числовите стойности в глаголицата – 9 знака, подредени в 4 реда, който определя и броя на буквите в тази писмена система – 36.

Принципите на подреждане, предложени от Трубецкой, допринасят значително за реконструирането на първоначалната глаголица. Те дават основа за точното определяне на броя на графемите в азбуката,

както и за техния характер (монофтонги и монографи). Системата от 36 първоначални графема, предложена от Трубецкой е възприета при реконструкцията на Федер, Миклас, Винке и Детре и много други.

В изследванията се отбелязва, че числовата система в глаголицата има свои особености – някои от нейните знаци могат да се разглеждат като свързани с графичното изображение и названието на буквата. Според изследваните аспекти, графично сходство може да се забележи между числата 20 -200; 3-300; 5-50-500 (Илчев). От друга страна се отчита, че броят от 36 единици значително надхвърля числото на славянските фонемите, което от своя страна дава възможност свободните единици да се натоварят с вторични функции и да бъдат използвани като класификатори за собствени имена и думи от гръцки произход (Миклас).

По отношение на азбучната реконструкция числовата парадигма е важна с това, че определя мястото на всяка една буква в азбучната поредност. На тази основа могат да се възстановят числовите стойности на определени графични знаци, които са били впоследствие променени, ако се установи тяхното място в азбуката. Това най-вече се отнася до буквите в последния (четвърти) ред на глаголицата, които имат числови стойности, свързани с отразяване на хилядите.

Несъмнено числовата структура на глаголицата е значително подценена като обект на изследване. Поради фокуса на изследване на тази азбука, който визира основно нейните фонологични и лексикални единици и по-рядко формалните и числови особености, редица знакови взаимоотношения в числовата система остават неотразени. Посочената по-горе схема на разпределение на азбуката, предложена първоначално от Трубецкой и възприета от повечето учени като основа за реконструкция на първоначалната глаголица, дава повод за търсене и на други закономерности – например между числовата стойност, поредността, формата и названието, които могат да бъдат предмет на бъдещо изследване. Концептуална основа може да се търси и между разположението на графично инверсните буквени знаци в схемата.

В заключение може да се обобщи, че въпреки наличието на добре обоснована принципна основа, числовата функция на глаголическата азбука все още не е достатъчно добре изследвана и съществуващите аспекти предстои да се разгледат по-задълбочено в бъдещите изследвания.

Графичната система е сред тези структурни характеристики на писмото, които нямат еквивалент в речта (както напр. звукът, или думата) и поради това обяснението на буквените фигури бива осъществено извън принципите, прилагани за анализ на фонетичната и лексикална страна на буквената система. Основният критерий при анализ на буквения образ е неговата относителна автономност (случайност). Въпреки това, повечето графични системи имат пряк графичен първообраз – друга система, от която заимстват знаци (в по-голяма, или по-малка степен).

Въпросът за графичния план на изразяване на писмената система в светлината на глаголическата проблематика, и по-специално, на първоначалното ѝ графично състояние, придобива особена специфика. Това до голяма степен се дължи на несъответствието между формата на глаголическите буквени фигури и историческия контекст, в който азбуката се появява. В източниците достигнали до нас, не се съдържа информация за формата на буквите, а се говори за реда им, който е по модел на гръцката азбука. Графичната форма на знака е застъпена като основен елемент на изследване само при някои автори, които се опитват да открият обща концептуална основа за генериране на буквените форми. При повечето изследвания въпросите, свързани с графиката на буквите се разглеждат в контекста на търсенето на прилики и сходства с познати буквени, геометрични и символни елементи. Темата се разглежда в два основни аспекта: връзка с други модели; реконструкция на собствен модел. Мотивацията се търси в различни знакови особености – символно-сакрална, геометрична, иконична, фонологична.

Относно графичния образ мненията значително се различават. От една страна се търси *външен източник* за отделни образи (които се считат за заемка от други писма – руни, гръцко, семитско, коптско), *външна прилика* като типологичен белег (етиопско, грузинско, арменско), *прилика като принцип на построение* (магически трактати, катенни означения) , *стилистична адаптация* на предходни писма. От друга страна се възприема идеята, че образът на буквите е *новосъздаден (отведнъж) по определен принцип*. Така се изолират някои графични принципни особености на модела: 1) близост между букви за сходни по звучене гласни/съгласни ; 2) повтарящи се графични елементи и построения/форми/ - чертица, петлица; ъгъл на засичане, разположение в равнината, сложност – според броя елементи; лигатури; 3) за някои изграждащи елементи и тяхната мотивировка се търси връзка с другите особености на знака – фонетична стойност, числова стойност, название. Наред с теорията за чисто графичен принцип на изграждане, съществува и теория за *теологично-графичен принцип*, основан на теологични елементи – които са повторени и съчетани по определен механизъм в буквите. (Тя отчита взаимовръзката между образ на буквата, звучене, название, числова стойност и място в азбуката. Всички тези компоненти са изградени на единен принцип по модела на създаване на вселената от Бога.) Продължение на тази теория се явява *хипотезата за единен генеративен модел* – сакрална фигура (матрица), от която са изведени формите на буквите. Тя получава значително развитие. Като отглас от нея възникват и други теории, които свързват този теологично-графичен принцип с евклидовата геометрия и със сакралната геометрия. Това се оказва доста продуктивна идея. Връзката на глаголицата с геометричната наука е индексирана чрез няколко буквени форми, които могат да се разглеждат и като модели на евклидово построение - ИС, Я, носовките. На геометричен принцип могат да се изведат почти всички графични знаци от азбуката, но е необходимо обосноваване на връзката между геометрията на знака и азбучната концепция, както и между формата и останалите знакови аспекти.

Най-много изследвания свързват глаголическите знаци с други писмени и неписмени системи (екзогенни теории). В основната си част те поддържат тезата, че формите на глаголическите букви са заимствани от различни видове гръцко писмо – повече, или по-малко известно (Гранстрем, Шевченко). По външни признаци на буквата се създават и други теории, които възобновяват идеята за връзка на глаголицата с по-ранни писмени системи, различни от гръко-римската, като например рунното писмо от западноевропейския регион (Степанов), или мисионерските азбуки от изтока, свързани с монофизитството (Прохоров). В голямата си част тези теории нямат реална основа.

Принципен модел за изграждане на глаголическите графични знаци възниква след публикуване на теорията за тяхната символна основа, според която образите на глаголическите букви са получени от съчетанието на три символни геометрични фигури: кръст – християнство, мъченичество; кръг – всемогъщество, вечност и пълнота на Бога и триъгълник – Свето Троиединство (Кипарски, Чернохвостов). В този модел символиката на основните фигури, изобразяващи свещено име в глаголицата, се свързва с реда по който се създават буквите. Според него, славянската писмена традиция не започва по реда на гръцката или латинската азбука, а с изнамирането на букви за ключовите християнски *nomina sacra* (свещени имена) и на първо място за двусъставното име Иисус Христос. В основата на тази теория стои разбирането, че сакралните геометрични принципи и символни форми са свързани с целостта на знака в глаголицата и оформят неговата символика. Тази идея е развита в поредица от изследвания.

Съществено значение придобива генеративният модел на българския график Васил Йончев, който развива теорията за генеративния модел на глаголицата, основан на една фигура-модул, съставена от кръст, кръг и гръцките букви I (йота) и X (хи), с които се пише Христовото име. В

модела на Йончев началото и краят на творческия акт съвпадат с буквите *Αζ* и *Ωτ*, съответни на *Алфа* и *Омега* в гръцката азбука. В рамките на този модул авторът вижда развитието на творческата идея на Константин Философ, според която се осъществява графичното развитие на буквите от азбуката (гласни и съгласни) разделени на цикли, имащи графично и теологично начало.

Според теорията за кръговия графичен модул на глаголицата, тя се развива като 5-линейно писмо в първата си фаза и достига до 2 и 4 линейно писмо в последната (хърватска глаголица), обратно на гръцкото и латинско писмо, които се движат от 4 към 2 линейен шрифт. Развитието от Йончев 5-линейен палеографски графичен модел на глаголицата дава основа за възникване на ново направление в палеографското изследване на глаголическите ръкописи, в което философията на азбучното построение се обяснява по ендегенен начин, без търсене на връзка с външни (екзогенни) елементи (Чунчич).

Изложените принципи на конструиране на знака страдат от някои недостатъци в мотивировката на графичните елементи, които биват допълнени концептуално от генеративния метод, разработен от И. Добрев. Той разглежда положителните страни на моделите, предложени от Чернохвостов и Йончев, и като възприема основните им твърдения, се опитва да намери подходящия тълковен модел, който да обоснове изграденото от тях. Добрев се стреми да очертае цялостната азбучна философия на глаголицата, основана на богатата база езиковедски данни – фонологични, морфологични, лексикографски, текстологични. Тази теория дефинира присъствието в глаголицата на няколко *главни графични принципа на античния* (йонийски) модул, свързани с *Divina Proportio*: палиндромичност, билатералност, динамична мултиплицираност, тъждественост. Предложеният от Иван Добрев подход бележи нов етап в интерпретацията на глаголическата азбука и разкриването на нейния първоначален тълковен замисъл, но едновременно с това моделът не е развит цялостно и не обхваща азбучните елементи в тяхната пълнота.

Друг аспект от изследванията свързва реконструкцията на първоначалните графични образи със специфичното изграждане на буквите в глаголицата и формата на основните им елементи. Тази теория изолира 7 минимални конститутивни единици, които съдържат едновременно с графичните и теологични моменти. Броят на елементите има сакрален характер. По този начин Константин Философ изгражда облика на определени единици, чието иконизиращо действие се проявява в композицията им за съкратено записване на *nomina sacra* (Миклас).

Мотивировка на геометричната форма се търси и в друга посока – фонологичната. Принципно различен подход към произхода на графичната форма на глаголицата има П. Илчев. Той защитава теорията за гръцко графично мислене при изграждане на вътрешните взаимоотношения и логика на Константин-Кириловата азбука. Според тази теория се отбелязва графична прилика между букви отразяващи общи фонетични черти, основно доловима при гласните. При съгласните тези белези не са така ясни, но тук също се открива известна графична близост опряна на общ фонетичен признак. Връзката между звучните сибиланти (S и З), които в старобългарската азбука за поставени един след друг и означават числата 8 и 9 в графично отношение може да се допълни и от специфичните палатални славянски Ч, Ш, Щ, Ж, които според теорията са изградени от сходни графични елементи – при тях корпусът е с отворени рогчета /Ч, Ш, Щ/, или антенки /Ж/, изобразяващи близък звуков референт. По признака оклузивност/денталност са получени Д и Т, сходство има между Л и М, Н и Р, Б и П и пр. Теорията за фонетичната основа на знаковата форма не се стреми да даде общ генеративен принцип на знаците в глаголицата, а избирателно визира само някои от тях. Например знакът за Б има сходен графичен елемент с Ч, Ш, Щ, но не и сходна фонетична стойност, знаците за М и ОУ имат по четири петлици и са изградени от сходни елементи, но нямат фонетична близост.

В обобщение може да се посочи, че всяка една от представените по-горе теории дава различен аспект за мотивиране на графичната форма. Подходът към анализ на формата е много различен – от разграждане на знака на отделни конститутивни елементи с цел да се намери мотив за тяхното свързване и подредба, до вписването на всеки от знаците в цялостна фигура-модул, която задава тяхната философско-теологична основа. За палиндромния характер на някои знаци се предлага и сакрално-философска основа. Трябва да се отбележи, че широкото поле на интерпретация на графичната форма не улеснява създаването на нови теории – напротив, много от теориите поради липсата на ясни критерии виждат закономерности и там, където не могат да се намерят, като с това изпадат в произволно тълкувателство. Други от тях възприемат за закономерни явления, които само частично са потвърдени от фактите. Недостатъчно усилия се полагат и за изясняване на въпроса *защо* обликът на първото славянско писмо е различен от популярните по това време писмени системи, кое определя този различен облик, каква е функцията на графичния образ (освен фонетична и числова) и има ли връзка с другите характеристики на знака (напр. названието). Само частично е изследван и въпросът за връзката на буквените образи с предходната азбучно-тълковна традиция, имаща гръцки и семитски корени.

ИЗНЕСЕНИЙТ МАТЕРИАЛ позволява да се направи следното обобщение на основните глаголически азбучни параметри (изложени в синтезиран вид):

1. Азбучна концепция и принципи на конструиране:

Фонетичната система на глаголицата е основана на гръцката фонетична система; липсващите звукове са добавени от семитската азбука и славянски звуков регистър;

- при съставянето ѝ буквите на системата-прототип не се разместват, а новите се добавят непосредствено преди, или след звука, от който са получени (изключение правят буквите *ета-тита-йота*, които в глаголицата са разместени – *земля-иже-исус*)
- в глаголицата няма двугласни – основен принцип е знак:звук;
- съществува фонологична симетрия между фонетичните стойности на гласните и повечето от съгласните;
- някои буквени знаци имат освен фонологичната имат и допълнителни функции (класификатори на собствени имена и думи от гръцки и семитски произход)
- между вокалите съществува формална опозиция;
- числата са част от функцията на буквите;
- числовата поредност не съдържа букви-еписемони (само с числова функция)
- числовата схема е сегментирана по модел на гръцката (4x9), но редицата е непрекъсната – както в кавказките азбуки;
- при някои букви съществува концептуална връзка между числовата стойност и други характерни особености на знака;
- буквените имена обхващат различни части на речта; една част от тях са съществителни със символен характер; за някои от тях е в сила иконично-логографски принцип;
- буквените имена показват стремеж за разграничение от гръцката азбука; същото може да се каже за буквените фигури – византийският минускул не е основа за тяхното създаване;
- в глаголицата има съзнателно търсена прилика между някои букви, отразяващи общи фонетични черти (графична близост основана на общ фонетичен признак), също и букви свързани с някои свещени имена (графична близост според семантичен признак);
- при някои знаци съществува връзка между графичното изображение и названието на буквата (иконично-логографски признак)

2. Азбучна типология – характерни черти и признаци на системата

Теологична зависимост на системата –

значителен брой единици съдържат теологично значими елементи – в образа, числото, звука, името, както и в употребата на някои знаци.

Наслагвания от историческата употреба на системата –

в образа на буквите – палеографски варианти, във фонетиката и имената – доста изменения.

Влияние на исторически и политически обстоятелства

(в имената – още от най-ранния етап).

Фонологическа зависимост от предишни системи –

тя е добре очертана в изследванията – проявява се в азбучния ред и в броя на буквите, в тяхната фонетична стойност.

Разминаване с типологията

има в следните параметри: числови стойности, буквен образ, буквени имена. Има връщане към стари образци, към архаично състояние на гръцката система и връзка със семитската.

Филологическа взаимовръзка със старобългарския език,

която се проявява в наличието на типични за този език фонеме.

Връзка с теологично-философска терминология

в названията на буквите – репрезентативни славянски думи – част от терминологичен речник, свързан с философско-теологично обучение.

Наличие на графико-фонологични класификатори

за чужда терминологична лексика и имена.

Сакрални фигури в геометрията на някои знаци,

които изобразяват исторически употребявани християнски символи.

Връзка с предходната азбучно-тълковна традиция –

азбуката като елемент от теологическо мироустройство (Mysteria Literarum), азбуката като обучение в първоначална грамотност и като елемент свързан с космоса и устройството на света (Дионисий Тракийски).

Постигнатите дотук резултати очертават широка рамка, в която се изследва глаголическото писмо – това е едно многоаспектно писмо, което от една страна се свързва с редица сфери от културния и религиозен живот на християнската общност (писменост, свещени книги, църковно-литургичен ритуал, обучение в грамотност, теологично обучение), от друга прави връзка с културни продукти от други региони, свързани с писмеността, науката, философията и религията, унаследява по-стари традиции в някои специфични за християнството сфери (напр. тези, свързани с името на Бога и изобразяването му). В резултат на систематизираната в този труд информация от научното изследване на глаголицата може да се твърди, че това писмо е съставено според най-високите научни стандарти за своето време - знакът в него има две функции (фонетична и числова) и четири параметъра (графичен образ – фигура (**геометричен параметър**), фонетичен корелат (**звук параметър**), акрофонично буквено название (**езиков параметър**) – дума, която има граматична форма, синтактична съчетаемост и е носител на съдържание(семантика), понятие; **числов параметър** – число, числова дума - числително редно, числително бройно. Това позволява знакът в глаголицата да бъде разгледан като самостоятелен обект на научно познание, да се изследва всеки един от заложените в него параметри, които представят различни сфери от научното познание.

Сложният комплекс от въпроси, свързани с изучаването на глаголицата показва, че нейното развитие трябва да бъде погледнато от нов ъгъл – като етап от развитието на азбучното писмо изобщо. Значителното количество нови елементи и нововъведения, непознати в по-ранните писма създава основа за преразглеждане на традиционно консервативното отношение към глаголицата в полето на азбучната типология. Тук се има предвид **новаторство в изграждане на графичната форма** – 1) единен генеалогичен модел, по който са получени (стилизирани) графичните фигури (Йончев, Самбуняк); 2) **наличие на нови принципи във формообразуването**, свързани с *divina proportio* в геометричен план (Добрев, Миклас и др.); 3) обособяване на двойки букви по геометричен принцип (изоморфен, палиндромен) с цел отбелязване на *nomina sacra* (Успенски, Миклас) и др. Новаторството в плана на изразяване се проявява и в **буквените названия**, които нямат аналог в нито едно по-ранно писмо.

Този иновативен семантичен подход задава нови и непознати преди параметри на азбучната система, които се явяват общи системни качества за всичките ѝ елементи. С това глаголицата се явява значимо постижение не само в културата на Европа, но и на целия християнски свят.

4. ИЗСЛЕДВАНЕ НА ВЪПРОСА ЗА ДВЕТЕ БУКВИ X В ГЛАГОЛИЦАТА (раздел III от дисертацията)

В съответствие с поставените задачи в гл. I на този труд и в изпълнение целите на дисертацията, в трета глава на този труд бе проведено

изследване на въпроса за двете букви х в глаголицата и мотивите за създаване на Х2. С него се цели да се провери на практика валидността на получените резултати след обобщаване на темата и извличането на определената от предварително зададените параметри информация, като се разгледа специфичен глаголически въпрос, свързан с разглежданата проблематика.

Както е известно, една от основните разлики в буквения инвентар между двата графични варианта на славянската азбука - глаголицата и кирилицата – това е наличието на две букви за означаване на звука /х/. Научната интерпретация на този факт е осъществявана на различни нива – фонологично, графично, ортографско и от гледна точка на азбучно и езиково взаимодействие (унаследяване и заимстване на съществуващ буквен модел), но единно мнение по въпроса не е постигнато.

В глаголицата консонантният инвентар на гръцката азбука е възприеман избирателно – от него липсват буквите-еписемони (само с числово значение), както и *theta*, *ks* и *ps* (подобна е арменската азбука). Сходствата и разликите в азбучния инвентар между глаголицата и сродните на нея азбуки, получени въз основа на гръцкия модел, се мотивират от два основни принципа:

- 1) Унаследяване на традиционен азбучен модел;
- 2) Необходимост от писмено отразяване на типично славянски фонемеи.

На този фон въпросът за двойното изобразяване на звука Х в глаголицата заема особено място. Липсата на подобно разделение в гръцката азбука кара изследователите да насочат вниманието си към други сродни на глаголицата азбуки, каквито са кавказките и коптската, в които гръцкият звук Х е съпътстван от един или повече местни корелати.

Като се имат пред вид и други съответствия между славянския азбучен модел и кавказкия (например в числовата парадигма), много учени допускат взаимовръзка между двата знака X1 и X2 в глаголицата на основа на разделението чужд/роден, по модел на кавказките азбуки. Това мнение поддържат много от изследователите на въпроса, и най-вече Трубецкой, Ткадлчик, Велчева, Трунте, Кемпген, Миклас, Федер, Марти и др.

Изследването на въпроса за двете букви X в гл. III на този труд проследява някои нови аргументи в полза на едно или друго от представените становища. За целта се разглеждат някои аспекти, свързани с присъствието на буквата в глаголическите писмени паметници, които се разпределят както следва:

1. текстовата употреба (репрезентация) на X2 според вида паметници: абецедари, азбучни стихове (*Азбучна молитва*, тълковни азбуки, азбучни акростихови творби), библейски (литургични) книги – евангелие и псалтир, граматически трактати. /кирилски, глаголически/
2. особености при употребата на X2 във всеки един от случаите на текстова репрезентация на знака.
3. особености на контекста и връзка с употребата на знака;
4. допълнителни извори, свързани с принципа на азбучна номинация, графично и семантично мотивиране на знака X2 в глаголицата.

Целта на изследването, представено в гл. III на този труд е чрез съпоставяне на информацията от всичките налични (до този момент) източници (в които знакът X2 бележи присъствие) да се изгради цялостна рамка на характерните особености на знака X2, като по този начин се хвърли светлина върху някои въпроси, свързани с неговата употреба в глаголическите текстове, принципите по които е построена глаголицата (азбучна концепция) и нейното първоначално състояние.

Наблюдението на различното представяне на лексемата хълмъ от един и същ книжовник, определен като „ръка С“ в Синайския псалтир показва, че употребата на графемата **ח** (слънчево х) се среща само в определен контекст, а не при всеки запис на лексемата.

След проведения анализ на извлечената от изворите информация се стигна до извода, че знакът X2 в СП много точно индексира местата в Псалтира, в които еврейският текст използва лексемата ghib-aw (означаваща най-общо хълм, височина, а в частност – свещен хълм в частта на Вениаминовото коляно (Гева, Гавал) и по този начин ги отличава от стиховете, в които за хълм се използва друга еврейска дума – baw-taw (общо значение височина, висота; специфично – хълм, свързан с идолопоклонничество), въпреки еднакъв превод в Септуагинта с гръцката лексема bouros. Двете библейски песни в края на СП (от новата част на ръкописа, намерена през 1975 г.), в които хълм се среща още два пъти - означена със същия индекс (знак X2) показват, че както в основния текст на псалтира, така и тук употребената в евр. текст дума за свещен хълм (ghib-aw) е индексирана по особен начин чрез изписването ѝ със знака X2.

Издадено е предположение, че индексацията на различното значение е извършена от лице, което познава в дълбочина еврейския текст и етимологията на думата gabah/gibah, която в НЗ се свързва с Гавата-мястото на съда и Голгота – мястото на разпятието.

В резултат от изследването на графемите X1-X2 се доказва, че функционирането на една част от глаголическите графеми се осъществява на текстово семантично ниво, поради това част от тях е справедливо да бъдат определяни като идеографични по своя характер (но все пак не идеограми, тъй като не изразяват цели думи, или понятия). Това е и причината, поради която значението на графемата

X2 е различимо само в контекстовите извори /1.3./, които дават теологично тълкуване на лексемата *хлѣмъ*. На този фон може да се изкаже предположение, че елиминирането на графемата в кирилицата е резултат от графичната неутралност на тази азбука спрямо текстовата семантика.⁵

⁵ Кирилицата също познава класификатори като *тита*, *пси*, *йота*, *ижица*, *омега*, но трите релевантни класификатора за *g'*, *k'* и *ch'* са били елиминирани (с изключение на *g'* в босанчицата), като вероятното обяснение за това е липсата на съответна гръцка буква.

От друга страна се подчертава и интригуващата връзка на графичната форма и семантичния контекст на X2 с описанието на гръцката буква chi (X) в трактата *Mysteria Litterarum* (Brandt 2007), която говори за връзка на този глаголически знак с азбучната тълковна традиция, а не само с интерпретация на библейския текст. В типологичен план това дава основа да се мисли и за иконичния модел, предложен от Миклас, както и утвърждаването от него наличие на класификатори – една теория, чиято точност и предимства при анализа на знаковата функция, изложен по-горе, се доказва безспорни.

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ (раздели I, II и III)

Със завършването на Раздел I, II и III може да се счете, че изследването постигна целите, които бяха поставени.

За пръв път въпросите, касаещи реконструкцията на първоначалната славянска писмена система се разглеждат в теоретичен аспект в контекста на теоретико-методологичната основа, развита през последните двадесетина години от науката за писмото, наречена *графематика (графемика, граматология)*. Тази работа си постави за цел да приложи разработените от водещи автори в областта принципи за класификация и анализ на писмените системи. При систематизацията на съвременните изследвания, касаещи първоначалния етап и реконструкцията на славянската писмена система (глаголица) за пръв път беше дискутирана и актуалността на иновативния графематичен научен инструментариум по отношение на сегашното и бъдещото изследване на глаголицата. Част от тези принципи бяха приложени при собственото изследване на авторката, в Раздел трети от тази дисертация.

Като допълнение към горната тема бяха разгледани накратко и някои въпроси, свързани с наръчниците по глаголическа палеография и други помощни материали, необходими за изучаването и изследването на глаголицата, което заедно с горното се явява съществен принос на дисертацията към разработването на нов методологичен апарат за изследване на славянските азбуки. За целите на дисертацията бе направен и критически преглед на основния изворов материал за изучаване на глаголицата с оглед на неговата значимост за изследването на азбучната система. Състави се и таблица като помощен материал, която извлича информация от изворите по определени критерии.

Новост в изследването на славянските азбуки в България е изложението и критическият преглед на актуалните теории за произхода на глаголицата в Раздел втори на този труд. До този момент подобно

изследване не е осъществявано. Постигнатите в него резултати и систематизирането на базата данни за различните по вид теории, отнасящи се до обекта на изследване, спомагат за създаването на ново направление в изучаването на темата, което да съвместява по-цялостно разработения от авторите методологически апарат от една страна, и новите графематични критерии за обособяване и анализ на знакови и системни параметри, от друга.

Като основен рамков критерий за класификация на изследваните автори в този труд се въведе разпределението на техните теории за първоначалното възникване на глаголицата и на отделните знаци в нея според формалните и функционални признаци на азбучните единици. Това спомогна да се състави по-пълно и ясно описание на отделните знакови страни. При това се постигнаха следните положителни резултати:

1. Изложиха се пълно и цялостно основните дискуссионни въпроси, свързани с формалната и функционалната страна на азбучната система, разгледани в светлината на графематичната теория като план на изразяване и план на съдържание.
2. Развитието на определени въпроси се проследи в хронологичен и критически план, като се изтъкнаха важните приноси на отделните автори за създаването на цялостен модел за азбучно изследване и реконструкция.
3. В обобщението на резултатите се очертаха отделните аспекти на анализ на знака и системата в изследванията на отделните автори и се направиха изводи за липсващите и недостатъчно разработени страни, като се набелязаха ясно положителните модели и принципи на азбучно построение и реконструиране.
4. Извърши подробно описание на характерните особености на глаголицата в знаков, системен и типологичен план (съобразно очертаните в изследването положителни модели и принципи на азбучно реконструиране и построение).
5. Набелязани бяха насоките за развитието на бъдещите изследвания, добавиха се и някои бележки относно принципите

на азбучно конструиране, до този момент останали неотразени, или частично отразени.

Като особена заслуга на тази дисертация може да се посочи изложеното в Раздел трети самостоятелно изследване на специфичен за глаголицата частен въпрос за наличието на две букви за отразяване на звука Х. В него се провери валидността на част от теориите, разгледани в Раздел втори и се добавиха нови аргументи в тяхна подкрепа. Въпреки широкото отразяване на въпроса в множество изследвания, този труд предложи нов и неизследван досега поглед върху темата за двете букви Х в глаголицата, което се явява негов научен принос. Благодарение на приложения при анализа нов рамков подход, количеството на получената информация за изследвания обект беше значително увеличено (при това без привличане на нови източници, а единствено чрез съответен анализ на съществуващите) и в резултат на това се постигна ново знание за изследвания обект, което не е отбелязано в предходни изследвания. Към положителните качества и постижения на този труд може да се прибави и привличането на нови аргументи от използвани в предходни изследвания извори (т.нар. Рождественски акростих и трактатът *Mysteria Literarum*) които се разгледаха като доказателство за верността на получените от анализа резултати. Изследването на двете букви Х, извършено в третия раздел на тази дисертация, значително разширява рамката, в която се изследва този частен въпрос и изобщо въпросите за първоначалното състояние на глаголицата. За пръв път се обръща внимание върху нивата на текстов анализ (и интерпретация на знака) и връзката им с цялостния културен и образователен модел на средновековната българска държава.

Друг, също немалък принос на настоящия дисертационен труд, е неговата приложна част. В нея са дадени в табличен вид помощни разработки, използвани при изследването.

Като собствен принос тук могат да се посочат помощната таблица, отразяваща текстовата репрезентация на глаголическата буква Х2 (слънчево Х); съпоставителната таблица за носовите знаци в ранната

славянска ръкописна традиция (на глаголица и кирилица) до XII в.; таблицата с критериен подбор на информацията от Кирило-Методиевските извори, както и таблицата с графичния инвентар от ръкописи от X – XII в.. При извършената от автора проверка на широко използваните таблици от КМЕ1 (стр.499-500) и сравнението им с ръкописните извори, в тях бяха установени и своевременно коригирани някои пропуски. Наличната информация беше допълнена с няколко нови извора, цитирани в работата на Д. Хюрнер (2010), с глаголическия инвентар от двата ранни абецедара (МА и ПА), както и издадените в последно време глаголически паметници Псалтир на Димитър (Miklas 2012) и Глаголически лист от Синай (Glibetić 2015[2016]).

ПРИНОСИТЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА могат да се обобщят накратко в следното:

1. Беше представено (в систематичен вид) развитието и съвременното състояние на основната теория и методология за изследване на писмото и писмените системи;
2. Беше направен критически преглед на основния изворов материал за изучаване на глаголицата;
3. Бяха разгледани основните дискуссионни въпроси, свързани с изследването на глаголицата и нейното първоначално състояние към този момент;
4. Беше направена класификация на различните гледни точки при изучаването на глаголицата и бе съставена база данни за нейния първоначален етап, изложена в критически план – според актуалността спрямо азбучната типология и знаковите индивидуални особености;

5. Чрез изследването на специфичен за глаголицата частен въпрос – наличието на две букви за отразяване на звука X, беше направена проверка на анализните методи и получените резултати, като се потвърди валидността на част от хипотезите и се добавиха нови аргументи в тяхна подкрепа.

6. Разкриха се факти, неизследвани до този момент, чрез които се постигна ново знание за произхода и функцията на обекта на изследване (глаголическата азбука) и се направи научен принос към изследваната тема (теории за произхода на глаголицата);

7. Посочиха се нови съответствия между разгледани в други изследвания извори и глаголицата (по-специално трактатът *Mysteria Literarum*);

8. Обобщена беше основната информация, необходима за по-нататъшното изучаване на глаголицата – теоретически изводи и фактологическа информация от досегашните изследвания, теоретична основа и методология, съобразно съвременното развитие на графематиката; извърши се практическа проверка на резултатите;

9. Дадоха се насоки за бъдещо развитие на разгледаните в изследването въпроси;

10. Приложи се систематизирана според няколко критерия таблична информация относно славянските преки и косвени извори за изучаване на глаголицата, както и снимков материал за по-важните от тях;

11. Направи се нов преглед на азбучния инвентар (X-XIIв.) според наличните ръкописи и абецедари, изложен в табличен вид.

С това може да се каже, че задачите, които си постави тази работа са изпълнени. Получените от изследването резултати предоставят нова база данни към графематичното описание и изучаване на глаголицата и могат да послужат за продължаване на създаденото в последните години ново направление в изследването на славянските азбуки, което да способства за тяхното по-пълно изучаване.